

Janusz Rusaczyk

artykuł

***Rozwój psychiczny młodszego dziecka przedszkolnego - w kierunku
potrzeb i możliwości rozwojowych***

Wstęp

Doniosłość procesów rozwoju psychicznego odzwierciedla się zasadniczo w tym, że jest to kluczowe kryterium wyodrębniania tzw. okresów rozwojowych. Ustalenia, jakie wynikają z teorii i badań psychologów rozwojowych, poświęconych kształtowaniu i rozwojowi psychiki w ciągu życia ludzkiego pokazują, że w pewnych momentach życia człowieka, szczególnie tych, odnoszących się do okresu dzieciństwa, dochodzi do wyraźnych i obiektywnie istniejących zmian jakościowych, które mogą być uważane za początki poszczególnych, charakterystycznych ze względu na wspólne cechy, etapów rozwojowych. Zmiany psychiczne oraz ich zarówno obserwowalne, jak i ukryte przejawy pozwalają na całkiem ostre wyodrębnienie etapu wczesnego, średniego i późnego dzieciństwa. Interesujący mnie w przedmiotowym artykule wiek 3-4 lat często powszechnie umieszcza się w okresie średniego dzieciństwa, który w wielu ujęciach periodyzacji okresów rozwojowych rozpoczyna się wraz z osiągnięciem trzeciego roku życia, stanowiąc jednocześnie początek wieku przedszkolnego (młodszy wiek przedszkolny). Charakteryzuje się on pewną dynamiką w sferze rozwoju psychicznych form aktywności, które silnie łączą się z wyraźnym rozwojem dziecka na płaszczyźnie fizycznej, komunikacyjnej i społeczno-emocjonalnej. Aktywności psychiczne są związane z nabywaniem, poszerzaniem i organizowaniem nowej wiedzy, co wynika ze stopniowego poszerzania się otoczenia społecznego dziecka. Tymczasem wiek pięciu lat bywa traktowany jako pewna linia graniczna, wyznaczająca wejście w starszy okres przedszkolny. Głównym argumentem dla tego rodzaju różnicowania jest obserwowana w tym wieku dynamika rozwoju psychicznego. W sferze życia psychicznego dziecka pojawiają się bowiem nowe jakości, określające rozwój osobowości, świadomości, emocji i motywacji oraz wartości i moralności, a zatem dzieci w tym wieku zaczynają wyraźnie różnić się pod względem rozwoju psychicznego od dzieci młodszych. Ustalenia te w dużej mierze czynią zasadnymi określanie wieku 3-4 lat jako wczesnej fazy średniego dzieciństwa oraz młodszego wieku przedszkolnego. Z tego względu periodyzacja tego typu została przyjęta w owym artykule.

Główne założenia rozwoju psychicznego dziecka przedszkolnego

W najprostszym rozumieniu rozwój psychiczny można zdefiniować w kategoriach procesu przekształcania się psychiki człowieka od momentu jego urodzenia, aż do okresu dojrzałości. M. Żebrowska odnosi to pojęcie do następujących okresowo zmian jakościowych, będących efektem wzrostu ilościowego, w wyniku których następuje przebudowa i doskonalenie całej działalności rozwijającej się jednostki, natomiast fundamentalnymi warunkami tych zmian jest gromadzenie doświadczeń, wzbogacanie wiedzy oraz nabywanie umiejętności i nawyków. Definicja ta sugeruje ogromną pojemność tego terminu, bowiem sama „psychika”, rozumiana jako całokształt właściwości i procesów wewnętrznych człowieka, powiązanych z jego intelektem, emocjami, predyspozycjami, czy też doświadczeniem, to pojęcie, które można powiązać niemal ze wszystkimi obszarami życia człowieka. Stąd też rozwój psychiczny jednostki obejmuje swoim zasięgiem różne dziedziny rozwoju, takie jak rozwój fizyczny, motoryczny, percepcyjny, intelektualny, emocjonalno-społeczny, w końcu zaś moralny i estetyczny. Owo szerokie rozumienie rozwoju psychicznego może być generalnie uważane za synonim ogólnego terminu „rozwój”.

Ogólnie rzecz ujmując, we wczesnym okresie przedszkolnym rozwój psychiczny dziecka jest silnie powiązany z rozwojem fizycznym oraz sukcesywnym poszerzeniem się społecznej przestrzeni dziecka, które powoli zaczyna wykraczać poza ścisły do tej pory świat domowy. Zasadniczo ujawnia się wówczas jedna z podstawowych potrzeb okresu dziecięcego, jaką jest poznawanie otaczającej rzeczywistości społecznej, przyrodniczej i materialnej. Dzieci na początku tego okresu charakteryzują się już osiągnięciem pewnego poziomu rozwoju motorycznego i sensorycznego, dzięki czemu posiadają możliwości poruszania się w otoczeniu oraz poznawania nowych obiektów. Dzieci w wieku 3-4 lat posiadają także umiejętności dokonywania kombinacji myślowych oraz zazwyczaj opanowują podstawy gramatyczne języka i wzrasta ich kompetencja językowa, chociaż mowa może pozostawiać jeszcze wiele do życzenia. Jednak wyraźnie lepsze, w porównaniu do poprzedniego okresu, radzenie sobie w sferze komunikacji, pozwala im na podejmowanie inicjatywy, angażowanie się w samodzielne działania oraz rozwiązywanie prostych problemów.

Jednocześnie w okresie wczesnego dzieciństwa pojawiają się zaczątki zmian w postrzeganiu swojej własnej osoby. Dziecko powoli zaczyna sobie uświadamiać odrębność własnej osoby od innych i pod koniec tego okresu wyodrębnia już swoje własne „ja” od świata zewnętrznego. Zaczyna zatem stopniowo rozumieć, że „(...) tak jak inne obiekty w rzeczywistości posiada ono jakiś szereg cech wyróżniających je od innych obiektów i osób w tym świecie”. Możliwości bezpośredniego, zarówno umysłowego, jak i sensorycznego poznania sprawiają, że dziecko coraz lepiej przystosowuje się do otoczenia. Rozwój funkcji psychicznych w tym okresie, szczególnie

jeśli wzmacniany jest przez możliwości rozwojowe środowisk pozadomowych (takich jak w szczególności przedszkole), pozwala najmłodszym przedszkolakom na lepsze rozumienie i regulowanie własnych zachowań. Dzieci uczą się opanowywać swoje emocje i kontrolować własne zachowania, dzięki czemu przyswajają sobie normy i zasady współżycia społecznego.

Jedną z podstaw rozwoju psychicznego dziecka w tym okresie jest zasadniczo *rozwój fizyczny*, przejawiający się w rozwoju somatycznym i aktywności ruchowej. Pomimo, że zmiany wzrostu i wagi ciała nie są już tak intensywne, jak we wczesnym dzieciństwie, u progu trzeciego roku życia dziecko chodzi i biega swobodnie oraz przejawia wyraźną samodzielność pod względem samoobsługi. Około 3-ego roku życia dziecko potrafi już samodzielnie załatwiać swoje potrzeby fizjologiczne, a w okolicach 4-tego, może już samodzielnie ubierać się. Znacznie wzrasta też jego sprawność motoryczna, a ruchy i czynności są coraz bardziej płynne. Poza tym, pojawiają się nowe umiejętności ruchowe, dzięki którym dziecko może angażować się w naukę bardziej skomplikowanych czynności, takich jak np. skakanie, czy chwytanie piłki. Niemniej jednak, należy podkreślić, że szczególnie na początku okresu przedszkolnego kośćce dziecka jest jeszcze bardzo wrażliwy, stawy są dość ruchome, co przy słabej muskulaturze powoduje, że dziecko szybko się męczy i nie może znosić nadmiaru wysiłku fizycznego. Nie zmienia to jednak faktu, że w tym okresie nieposkromiona ruchliwość fizyczna staje się jednym z charakterystycznych wzorców funkcjonowania dzieci, zaś dzięki wyraźnym postępom w zakresie doskonalenia sprawności ruchowej, dziecko może poznawać nowe przedmioty w stale poszerzającym się otoczeniu społecznym oraz tworzyć w ten sposób grunt dla dalszego rozwoju funkcji umysłowych. Osiągnięcia na płaszczyźnie rozwoju fizycznego to również fundamentalne uwarunkowanie dla pojawienia się i rozwoju inicjatywy dziecka oraz odkrywania siebie jako sprawcy działania, co jest ważną podstawą budowania tożsamości w wieku przedszkolnym.

Szereg zmian wpływających na kształtowanie się psychiki zachodzi również na płaszczyźnie *rozwoju poznawczego* bądź też umysłowego. Stanowią one wyraźną kontynuację tendencji rozwojowych obserwowanych w poprzednim okresie. Jedną z najbardziej zauważalnych zmian jest doskonalenie funkcji zmysłowych, szczególnie wzroku i słuchu. Już na początku okresu przedszkolnego można zaobserwować wzrost ostrości wzroku oraz pojawienie się umiejętności rozróżniania barw, chociaż młodsze dzieci przedszkolne nie potrafią ich jeszcze właściwie nazywać. Jednak wskazuje się, że już trzyletnie dzieci są w stanie prawidłowo odróżniać cztery główne kolory (niebieski, zielony, żółty i czerwony) oraz właściwie dobierać je na podstawie wzoru. Jednocześnie wzrasta wrażliwość na dźwięki, dzięki czemu młodsze dzieci przedszkolne potrafią odtwarzać proste melodie, chociaż umiejętność rozróżniania tonów i zdolność do rozpoznawania różnych głosów pojawia się zazwyczaj w starszym wieku przedszkolnym. Pomimo tego, młodsze przedszkolaki zaczynają ujawniać wysoką wrażliwość na rytm (rytmiczne klaskanie,

uderzanie w takt muzyki).

Stopniowo następuje też rozwój spostrzeżeń, chociaż nie jest on szczególnie intensywny. Spostrzeżenia dzieci w wieku 3-4 lat cechują się jeszcze sporym nieuporządkowaniem i chaotycznością, a rzeczywistość wciąż ujmują one w sposób uogólniony i całościowy. Nie istnieje zatem zdolność do analizowania i syntetyzowania, bowiem dziecko dalej spostrzega przede wszystkim całość, a nie jej poszczególne części. Towarzyszy temu zależność percepcji od wykonywania konkretnych czynności. Szczególnie w pierwszej fazie średniego dzieciństwa dzieci kierują uwagę tylko na te obiekty, które biorą udział w ich aktualnym działaniu, nie przewidując jeszcze poszczególnych elementów swoich czynności. Pomimo tego, psychologowie rozwojowi zauważają, że w odróżnieniu od dzieci w okresie wczesnego dzieciństwa, młodsze przedszkolaki w zakresie spostrzeżeń potrafią:

- odróżniać pismo od rysunków, chociaż ujmują je w sposób całościowy;
- odtwarzać koło, co zasadniczo wykazały badania polskiego psychologa, S. Szumana (dopiero później dokonują reprodukcji innych figur geometrycznych);
- wyliczać przedmioty i istoty na rysunku;
- kopiować kształty liter (dzieci 4-letnie);

Charakterystyczne dla spostrzeżeń dzieci w młodszym wieku przedszkolnym jest również to, że mają one tendencję oceniać obserwowane przedmioty na podstawie ich aktualnego wyglądu, nie wychwytyjąc jeszcze istnienia ich rzeczywistych, stałych i obiektywnych cech. Duży wkład w rozumienie tych procesów wniosła teoria rozwoju intelektualnego szwajcarskiego psychologa Jeana Piageta, który na podstawie swoich wieloletnich badań ustalił, że około trzeciego roku życia u dziecka zaczyna kształtować się myślenie opierające się na dominacji spostrzeżeń i wyobrażeń. Ten typ myślenia wypiera czynności odruchowe i skupianie się na stosunkach przestrzennych pomiędzy przedmiotami w otoczeniu dziecka, charakterystyczne dla poprzedniego stadium sensoryczno-motorycznego, na rzecz tzw. myślenia przedoperacyjnego, które rozpoczyna się wraz z pojawieniem się reprezentacji umysłowych i funkcji symbolicznej. Funkcja ta umożliwia dziecku przedstawianie jednej rzeczy za pomocą innej rzeczy, symbolu, obrazu lub słowa, chociaż myślenie przedoperacyjne wciąż ma charakter bardziej intuicyjny, aniżeli logiczny, a poznawanie rzeczywistości dalej jest ściśle powiązane z postrzeganiem tego, co dziecko widzi na zewnątrz w danej chwili, chociaż potrafi już przedstawić sobie tę rzecz w umyśle. Jest to w zasadzie świadectwo obrazujące, że czynności umysłowe dziecka nie mają jeszcze charakteru operacji myślowych, bowiem dziecko nie jest w stanie uchwycić jeszcze relacji, jaka zachodzi pomiędzy stanem danej rzeczy i jej przekształceniem.

W związku z realizmem, intuicyjnością spostrzeżeń i konkretnością postrzegania rzeczywistości, myślenie przedoperacyjne charakteryzuje się również takimi cechami, jak animizm

i antropomorfizm. Brak umiejętności logicznego myślenia skutkuje przypisywaniem obserwowanym obiektom martwym cech charakterystycznych dla obiektów żywych (animizm) oraz nadawaniu zjawiskom przyrodniczym cech typowo ludzkich (antropomorfizm). Stąd też w myśleniu trzy i czterolatków dostrzega się szereg elementów właściwych dla tzw. myślenia magicznego, w którym myślenie jest tożsame ze spostrzeżeniami i działaniem, chociaż ten typ myślenia ma tendencję dosyć szybko zanikać pod wpływem stymulowania umysłu dziecka, wzbogacania jego doświadczeń i staje się w ten sposób bardziej realistyczne. Niemniej jednak, podkreśla się, że ważnymi cechami myślenia przedoperacyjnego jest egocentryzm poznawczy i centracja. Egocentryzm oznacza spore trudności dziecka w wyjściu poza własną perspektywę w oglądzie świata, bowiem młodsze przedszkolaki nie odróżniają jeszcze własnej perspektywy (na przykład myśli, uczuć bądź doświadczenia wzrokowego) od perspektywy innych. Centracja dotyczy z kolei nieumiejętności jednoczesnego ujmowania przez dzieci większej liczby aspektów danego zjawiska lub obiektu, w związku z czym ich myślenie ma charakter sztywny. Egocentryzm i centracja stanowią zatem wyraźne ograniczenia możliwości poznawczych dzieci, które przynoszą pewne skutki dla formułowanych przez nie ocen moralnych. Ponieważ dzieci nie są w stanie dostrzegać w tym samym czasie wielu cech danych zachowań, mają tendencję skupiać się na bezpośrednio spostrzeganych i konkretnych właściwościach swojego postępowania, wobec czego napotykają trudności w dostrzeganiu intencji. Stąd też dzieciom trudno jest zrozumieć, że ktoś mógł postąpić w sposób niewłaściwy nie mając takiej intencji.

Aktywność poznawcza młodsze dziecko przedszkolnego

Pomimo tego, wejście w fazę myślenia przedoperacyjnego pozwala już młodszym dzieciom przedszkolnym na budowanie umysłowych reprezentacji świata, w związku z czym ich aktywność poznawcza poszerza się także o perspektywę przeszłości i przyszłości. Niektórzy Autorzy wskazują również, że pomimo przewagi myślenia konkretno-wyobrażeniowego, w okresie średniego dzieciństwa kształtują się tzw. dziecięce teorie umysłu, a zatem pewne spójne koncepcje przyczynowo-skutkowe, które pozwalają dzieciom na antycypowanie i tłumaczenie zachowań innych osób, dzięki odwoływaniu się do nieobserwowalnych stanów psychicznych, takich jak emocje, wrażenia, pragnienia bądź opinie. Dowodzi się, że już około czwartego roku życia dzieci zaczynają stopniowo odróżniać opinie na temat rzeczywistości od samej rzeczywistości, a zatem przestają ujmować to, co widzą bądź pragną jako rzecz samą w sobie, budując reprezentację tej rzeczy w umyśle.

Wielu badaczy procesów rozwojowych dowodzi, że w młodszym wieku przedszkolnym następuje pewien nieznaczny progres w zakresie procesów uwagi, pamięci i wyobraźni. Wynika on

głównie z faktu, że dziecko staje się bardziej aktywne ruchowo i zaangażowane w poznawanie otaczającego świata oraz zaczyna samodzielnie inicjować szereg działań. Niemniej jednak, procesy te wciąż mają w dużej mierze charakter mimowolny, co oznacza, że dziecko nie panuje jeszcze nad nimi za pomocą wysiłku własnej woli. Ta umiejętność rozwija się dopiero pod koniec okresu przedszkolnego. Jednak duży wpływ na ten rozwój mają niewątpliwie gry i zabawy całego okresu przedszkolnego, w których dzieci, szczególnie pod kierunkiem dorosłych, uczą się stopniowo panować nad tym, co obserwują, co sobie wyobrażają oraz co zapamiętują.

Rzeczywistość procesów poznawczych jako ważnej płaszczyzny rozwoju psychicznego ściśle koresponduje z rozwojem, jaki młodsze przedszkolaki notują w sferze kompetencji językowej. Pomiedzy trzecim a czwartym rokiem życia następuje zwykle dynamiczny rozwój języka, wyrażający się w poszerzaniu słownictwa, opanowywaniu prawidłowych form gramatycznych oraz umiejętności budowania krótkich zdań. Powszechnie zauważa się, że przed ukończeniem czwartego roku życia dziecko nabywa już umiejętność biegłej komunikacji. Innymi słowy, potrafi uczestniczyć w rozmowie, nazywać obiekty, wyrażać własną opinię oraz zadawać pytania. „Ten dynamiczny rozwój języka i mowy – zauważa J. Matejczuk – staje się możliwy dzięki bogatym, przedwerbalnym i werbalnym doświadczeniom dziecka z okresu niemowlęstwa i wczesnego dzieciństwa”. Jest to zatem ważna faza rozwoju języka i funkcji komunikacyjnych, która ma fundamentalne znaczenie dla harmonijnego wejścia w etap wieku szkolnego. Język i komunikacja to również nieuniknione warunki rozwijania inicjatywy i działania oraz wyodrębniania własnego „ja” w toku budowania coraz gęstszych relacji społecznych. Niemniej jednak, w początkowym etapie okresu przedszkolnego dziecko używa coraz bogatszego języka głównie do relacjonowania swojej dynamicznej aktywności. Dopiero później mowa zaczyna służyć planowaniu czynności, a następnie przejawia się również w myśleniu dziecka, stanowiąc przedmiot czynności wewnętrznej, pozwalającej na planowanie i antycypowanie przyszłych działań.

Mowa i emocje młodsze dziecko przedszkolne

Rzeczywistość mowy jest również szczególnie istotny w kontekście tego, co dzieje się na *emocjonalnej i społecznej* płaszczyźnie rozwoju trzy- i czterolatka. Wiek 3-4 lat opisywany bywa jako okres intensywnego nabywania przez dzieci coraz lepszego rozumienia, zarówno własnych emocji, jak i emocji innych ludzi. Wzrasta zdolność do kontrolowania ekspresji emocjonalnej, co pozwala dzieciom na bardziej harmonijne kształtowanie pozytywnych kontaktów z rówieśnikami i dorosłymi. Z kolei rosnąca umiejętność samoregulacji emocjonalnej i hamowania gwałtowności wynika z obserwacji reakcji dorosłych, którzy pokazują dziecku, jak w sposób społecznie akceptowalny wyrażać swoje emocje. Jednak pomimo tych postępów młodsze dzieci przedszkolne

wciąż są bardzo pobudliwe, za co odpowiada niedojrzały jeszcze układ nerwowy. W efekcie całkiem powszechna jest w tym wieku krótkotrwałość emocji, a także zmienność i labilność uczuciowa, przejawiająca się w błyskawicznym przechodzeniu z jednego stanu afektywnego w drugi. Ważną obserwacją jest również to, że od około 3. roku życia wyraźnie wzrasta umiejętność werbalizowania swoich emocji oraz podejmowania nad nimi refleksji. Dzięki temu dziecko coraz lepiej potrafi dzielić się swoimi doświadczeniami z innymi, co nie pozostaje bez wpływu na rozwój jakości więzi i relacji społecznych, które zaczynają coraz szerzej wypełniać rzeczywistość dziecka.

Rozwój społeczny młodszego dziecka przedszkolnego

Należy szczególnie podkreślić, że płaszczyzna rozwoju społecznego jest w młodszym wieku szkolnym jedną z najbardziej widocznych obszarów funkcjonowania dziecka i tu przejawia się zasadniczy rys osiągnięć rozwojowych w tym wieku. Jest to bowiem czas wyjścia poza ograniczone spektrum kontaktów domowych, kiedy dzieci uczą się budować kontakty i uczestniczyć we wspólnych działaniach. W literaturze pedagogicznej często podkreśla się, że to, jak dzieci radzą sobie po przestąpieniu progu przedszkola, istotnie zależy od wzorów wychowawczych w rodzinie, postawy rodziców, rodzeństwa i innych członków rodziny, ich cech osobowości, a nawet wieku i wykształcenia rodziców. Zmienne te wpływają na sposoby i zakres włączania dziecka w „(...) w sieć relacji społecznych, dzięki którym uczy się ono wzorów zachowań w różnych sytuacjach, komunikowania się, poznawania dóbr kulturowych, poszerzania świata materialnego i społecznego”. Stąd też, jeśli kontakty dziecka w rodzinie są nieprawidłowe, niemal zawsze wyraźne trudności w sferze społecznej stanowią swoisty barometr obecności różnego rodzaju zaburzeń sfery emocjonalnej. Wiele zależy również od rodzicielskiego przygotowania dziecka do zetknięcia się z nowym środowiskiem przedszkolnym, w którym nowe kontakty społeczne stwarzają niepowtarzalną w tym wieku okazję do jego harmonijnego uspołecznienia.

Jakkolwiek dzieci w wieku 3-4 lat, rozpoczynające swoje kontakty ze środowiskiem przedszkolnym, mogą jeszcze przejawiać pewne trudności w relacjach społecznych, doświadczenie to często stanowi impuls dla szybkiego rozwoju świadomości, rozumienia uczuć innych i umiejętności komunikowania się z dorosłymi i rówieśnikami. Poszerzona przestrzeń społeczna stwarza szczególne warunki dla rozwoju inicjatywy, realizowanej przez dziecko przede wszystkim w zabawie, którą można za L. Wygotskim traktować w kategoriach „wiodącego czynnika ogólnego rozwoju”. Młodsze przedszkolaki zyskują po raz pierwszy tak spektakularną okazję do współdziałania w zabawie z rówieśnikami, a przez to nawiązywania z nimi kontaktów i dalszego rozwoju społecznego. I chociaż wielu Autorów wskazuje, że w wieku 3-4 lat przedszkolaki rzadziej od starszych dzieci wchodzą w bliższe kontakty koleżeńskie (są one przy tym bardzo krótkotrwałe)

i często mogą preferować zabawy samotne, to jednak jest to intensywny okres, w którym dziecko uczy się wzorów przebywania z innymi, postaw prospołecznych, współpracy i dzielenia się zabawkami. Między trzecim, a czwartym rokiem życia wyraźnie zauważalny staje się wzrost empatii, odzwierciedlającej się w skłonności do wyrażania prospołecznych reakcji na zmartwienia rówieśników (udzielanie pomocy, pocieszanie), pomimo że dzieci wciąż pozostają silnie przywiązane do swojej egocentrycznej postawy. Stąd też, społeczne doświadczenia wyniesione z tego okresu istotnie procentują w późniejszym wieku przedszkolnym, kiedy relacje przyjacielskie zaczynają określać sposoby funkcjonowania dziecka przedszkolnego w grupie. Przystosowywanie form zachowania młodszego dziecka przedszkolnego do wymogów środowiska to również niemożliwy do pominięcia kontekst wyłaniania się charakterystycznych już dla tej fazy zaczątków wyodrębniania własnego, unikalnego „ja” i odróżniania siebie od innych ludzi.

Zakończenie

Reasumując, rozwój psychiczny dzieci w wieku 3-4 lat, na który oddziałują zarówno powiązane ze sobą procesy zmian endogennych (procesy fizyczne, rozwój poznawczy) oraz egzogennych, będących efektem wpływu społecznego, zasadniczo różni się od procesów rozwojowych właściwych dla fazy wczesnego dzieciństwa. Za J. Matejczuk można więc przyjąć, że kluczowe osiągnięcia rozwojowe na tym etapie przebiegają zasadniczo w trzech kluczowych obszarach, obejmujących:

- poznawanie stale poszerzającego się w bezpośrednim doświadczeniu świata – dzieci coraz lepiej opanowują aparat pojęciowy, dzięki czemu notują progres w rozpoznawaniu, nazywaniu i tłumaczeniu rzeczywistości, coraz lepiej radzą sobie z tworzeniem schematów i budowaniem reprezentacji umysłowych;
- poznawanie siebie – rozwija się świadomość własnej osoby oraz podejmowanych przez siebie działań. Dzięki temu dzieci uczą się nazywać siebie i innych oraz werbalizować i komunikować swoje emocje i potrzeby. W efekcie nabywają stopniowej kompetencji porządkowania i organizowania własnych doświadczeń i przeżyć, stopniowo ucząc się kontrolowania swoich – chociaż jeszcze labilnych i intensywnych – emocji;
- poznawanie innych osób i wchodzenie w relacje społeczne – jest to naturalna konsekwencja poszerzającej się sfery kontaktów z innymi ludźmi, dzięki czemu rosną umiejętności komunikacyjne. Budowanie relacji społecznych zaczyna zasadniczo opierać się na języku. To przesunięcie czyni ważną różnicę w dalszym rozwoju funkcji poznawczych oraz społecznych kompetencji dziecka, które poprzez zabawę uczy się współpracować i poznaje znaczenie norm i reguł współżycia z innymi.

Bibliografia

1. Appelt K., *Dziecko i dzieciństwo w oczach dorosłego* (w:) Kornas-Biela (red.), *Oblicza dzieciństwa*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 2001;
2. Bee H., *Psychologia rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Zysk i Sk-a, Poznań 2004;
3. Birch A., Malim T., *Psychologia rozwojowa w zarysie – od niemowlęstwa do dorosłości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002;
4. Brzezińska A.I., Czub M., Kaczan R., *Dziecko przedszkolne. Jakie jest? Jak możemy wspierać jego rozwój?*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2013;
5. Gruszczak-Kolczyńska E., *Wspomaganie dzieci w łączeniu przyczyny ze skutkiem i przewidywaniu tego, co zdarzyć się może*, „Bliżej Przedszkola” 2011, Nr 6;
6. Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009;
7. Kielar-Turska M., *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny* (w:) Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009;
8. Matejczuk J., *Rozwój dziecka. Wiek przedszkolny* (w:) Brzezińska A. I. (red.), *Niezbędnik Dobrego Nauczyciela. Seria I. Rozwój w okresie dzieciństwa i dorastania*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2014;
9. Płóciennik E., *Rozwijanie zdolności dziecka w wieku przedszkolnym* (w:) Bonar J., Buła A. (red.), *Pozna – Zrozumieć – Doświadczyć. Teoretyczne podstawy praktycznego kształcenia nauczycieli wczesnej edukacji*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2011;
10. Przetacznik-Gierowska M., Makiello-Jarża G., *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1992;
11. Strelau J., *Psychologia. Podręcznik akademicki. Podstawy psychologii*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003, t. 1;
12. Surma B., *Główne cechy rozwojowe dzieci w wieku przedszkolnym* (w:) Kwaśniewska M., Surma B. (red.), *Podstawy pedagogiki przedszkolnej z metodyką*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2011;
13. Trempała J. *Rozwój poznawczy* (w:) Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Rozwój funkcji psychicznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002;